

УДК: 94(477)929» С.Смаль-Стоцький»

Олександр Даниленко (м. Київ)

доктор історичних наук, доцент,
професор кафедри історії світового українства

Київського національного університету

імені Тараса Шевченка

E-mail : ovdanyl@knu.ua

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-9246-6574>

Олександр Добржанський (м. Чернівці)

доктор історичних наук, професор,

завідувач кафедри історії України,

Чернівецького національного університету

імені Юрія Федьковича

E-mail: dobrzhanskiy@i.ua

ORCID: orcid.org/0000-0002-3817-188x

Степан Смаль-Стоцький – учений і «реальний політик»

(до 160-річчя з дня народження)

На основі комплексного підходу в параметрах соціально-історичної біографістики реконструюється громадсько-політична й науково-культурна діяльність видатного вченого, академіка-фундатора Української академії наук Степана Смаль-Стоцького. Характеризуються основні етапи його життя, витоки формування світогляду й громадянської позиції, одностайності, соратники й опоненти. Зазначаються підстави, на основі яких С. Смаль-Стоцький величали батьком-пробудником і творцем українського національного відродження на Буковині, лідером національно-визвольного руху.

Особлива увага приділена висвітленню викладацької діяльності, якою він займався понад 45 років, науково-публіцистичній творчості. Як спроба теоретично осмислити народовський рух на західно-українських землях, окреслити найголовніші його завдання й тактичні принципи, дати відповідь на окремі наболілі питання українського національного руху визначається його праця «Реальна політика». Показана спільна з професором Т. Гартнером боротьба за впровадження фонетичного правопису в українських навчальних закладах Галичини та Буковини, його праця над історією рідного краю. Аналізуються літературознавчі та мовознавчі публікації вченого, зокрема полемічні статті про український правопис, серія дослідницьких праць про ідейну спрямованість творів Т. Шевченка. У мовознавчій праці «Розвиток поглядів про сем'ю слов'янських мов і їх взаємне споріднення», С. Смаль-Стоцький доводив наукову неспроможність теорії праруської мови і стверджував походження української безпосередньо з праслов'янської мови. Підкреслюється, що основні наукові ідеї С. Смаль-Стоцького – про самостійність української мови і особність українців, як окремого народу, актуальні і нині. Автори доходять висновку, що життя С. Смаль-Стоцького було нелегким, але багатобарвним і насиченим. Його він віддав одній меті – служінню Україні. Наукова спадщина вченого і політика повною мірою ще не освоєна нашими сучасниками. Вона варта повнішого і глибшого осмислення, бо в ній – потенціал для розбудови незалежної Української держави, заради якої жив і творив Степан Йосипович Смаль-Стоцький.

Ключові слова: громадсько-політична і викладацька діяльність; українське національне відродження, народовці, реальна політика, український правопис, історія Буковини, історія української мови, мовознавство, еміграція, шевченкознавство.

Oleksander Danylenko (Kyiv, Ukraine)
doctor of historical sciences, associate professor
Taras Shevchenko National university of Kyiv
ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-9246-6574>

Oleksander Dobrzhansky (Chernivtsi, Ukraine)
doctor of historical sciences, professor
manager of department of history of Ukraine
Chernivtsi national university
ORCID: orcid.org/0000-0002-3817-188x

Stepan Smal-Stotsky – scientist and «real politician»

Based on complex approach in the field of social and historical biography, socio-political, scientific and cultural activity of famous scientist, academician and founder of Ukrainian Academy of Science Stepan Smal-Stockyj is reconstructed. Main stages of his life, the origins of formation of his outlook and civil position, like-minded people and opponents is characterized.

Basis on which S.Smal-Stockyj was titled as «father-wakeuper» and creator of Ukrainian national Renaissance in Bukovyna, the leader of national liberation are noted.

Special attention is given to his scientific and nonfiction creativity, his work as a teacher that lasted over 45 years. His work «Real policy» was attempt of theoretical comprehend of «narodovsky» movement in the Western-Ukrainian lands, delineation of its main tasks and tactical principles, to give answers for some martyred questions of Ukrainian national movement. Together with prof. T. Gartner he struggled for implementation of phonetic spelling in Ukrainian educational institutions in Galychyna and Bukovyna, his work in the field of history of homeland is shown..

Literary studies and language studies of scientist, in particular polemical articles about Ukrainian spelling, series of researches about ideological orientation of Taras Shevchenko writings are analyzed.

S. Smal-Stockyj in his linguistic work «The development of views for family Slavic languages and their mutual affinity» proves scientific insolvency of theory of pra-rusian language and origin of Ukrainian language directly from pra-Slavic language.

It is underlined that main scientific ideas of S. Smal-Stockyj about independence of Ukrainian language and separate of Ukrainians as separate nation are relevant now. The authors conclude that life of S.Smal-Stockyj was not easy, but multicolored and saturated. He gave his life to one aim – to serve Ukraine. Scientific heritage of scientist and politician is not developed in full extent with our contemporaries. It worth of more complete and deeper comprehension, because it consist potential for development of independent Ukrainian state, for which Stepan Josypovych Smal-Stockyj worked and lived.

Key words: *socio-political and pedagogical activity, Ukrainian national Renaissance, “narodovci”, real politic, Ukrainian spelling, history of Bukovyna, history of Ukrainian language, linguistics, emigration, Shevchenko studies.*

У 2019 р. виповнилося 160 років від дня народження Степана Йосиповича Смаль-Стоцького – визначного вченого-мовознавця, історика, педагога, політика і громадського діяча, академіка-фундатора Української академії наук, професора університету в Чернівцях (1885–1914 рр.) та Українського вільного університету в Празі (1921–1937 рр.).

Уже за життя С. Смаль-Стоцького величали батьком, пробудником, творцем українського національного відродження на Буковині. Жодної суттєвої події в суспільному житті краю того часу не обходилося без його активної участі. Він започаткував багато добрих справ, які й через десятиліття згадувалися з вдячністю по селах Буковини. Зусиллями його самого та багатьох однодумців тут напередодні Першої світової війни досягнуто відчутних успіхів у політичному та національному самостверженні українців, поліпшенні можливостей

для здобуття освіти рідною мовою, розвитку національної культури, забезпеченні економічних потреб простих людей.

Будучи змушеним покинути Буковину в часи світової війни, С. Смаль-Стоцький до кінця свого життя енергійно й натхненно продовжував трудитися на користь українського народу. Хоч би куди закидала його доля, хоч би як склалися обставини, на першому місці для нього залишалися національні інтереси, прагнення захищати їх законними способами й робити все, щоб Україна піднялася з приниженого становища бездержавності, а українці ввійшли на рівних правах до світової сім'ї цивілізованих народів.

Попри величезну громадську діяльність С. Смаль-Стоцький був видатним ученим, мовою та літературознавцем, істориком. Його оригінальні наукові книжки, підручники, статті незмінно викликали гострі дискусії серед учених та широких кіл громадськості, були відомі не тільки в Україні, а й далеко за її межами, служили популяризації українознавства та української науки в зарубіжних країнах. Він – один з 12 членів фундаторів Української Академії Наук, почесний член Наукового Товариства ім. Т. Шевченка, дійсний член «Слов'янського інституту» в Празі та багатьох інших наукових установ і товариств, які вважали за честь мати в своїх лавах такого поважного вченого.

Понад 45 років С. Смаль-Стоцький присвятив викладацькій діяльності, працюючи спочатку в Чернівецькому університеті, а потім в Українському Вільному Університеті в Празі. Він виробив своєрідну методику вивчення та інтерпретації літературних творів, порівняльного викладання української мови, про що його численні учні згадували з великою вдячністю. Його лекції мали незмінно великий успіх, заслуживши високу оцінку І. Франка, О. Колесси та інших.

Народився Степан Смаль-Стоцький в с. Немилів Радехівського повіту Галичини 9 січня 1859 р.¹ Його рідні були селянами середнього достатку. Батько Йосип пізніше став місцевим дяком. Мати Катерина померла, коли Степанові було 3 роки. Дитяче виховання Степана було традиційне для тогочасної Галичини. Велику роль у

ньому відігравали бабуся і дідусь по батьковій лінії. Маючи 6 років, Степан вступив до місцевої школи, а потім продовжив навчання у тривіальній початковій школі Радехова. Після цього його віддали до бурси при Ставропігійському інституті у Львові, де він у 1869 р. закінчив нормальну початкову школу та вступив до Академічної гімназії.

Навчаючись у гімназії (спочатку Академічній, а потім Другій німецькій), С. Смаль-Стоцький брав участь у роботі учнівських гуртків, а в 1876 р. став одним із засновників товариства, яке взяло на себе видання бібліотеки творів українських письменників². Це була перша подібного роду спроба, яку учні гімназії здійснювали під керівництвом професора І. Онишкевича. Тому видання назвали «Ігнатія Онишкевича Руська бібліотека». Професор Онишкевич справив на Смаль-Стоцького великий вплив, став його духовним наставником під час навчання у Другій німецькій гімназії Львова і пізніше в студентські роки.

Вже в гімназії С. Смаль-Стоцький захопився народовськими ідеями і порвав з москвофілами, які намагалися перетягнути його на свою сторону.

У 1878 р. С. Смаль-Стоцький вступив на філософський факультет Чернівецького університету. І з цього часу аж до початку Першої світової війни його діяльність пов'язана з Буковиною. Він слухав лекції І. Онишкевича (який з 1877 р. став професором української мови та літератури у Чернівецькому університеті), О. Калужняцького, очолював українське студентське товариство «Союз», яке в цей час значно активізувало діяльність. Будучи студентом, опублікував в газеті «Діло» свою першу публіцистичну статтю, закликаючи інтелігенцію рішучіше брати на себе керівництво національним рухом³.

Після закінчення Чернівецького університету С. Смаль-Стоцький продовжив навчання у Віденському університеті, слухав лекції видатного славіста Ф. Міклошича, а в грудні 1883 р. вже завершив дисертацію на тему «Процес аналогії у словозмінах руської мови»⁴, в якій провів ряд цікавих співставлень.

У березні і квітні 1884 р. С. Смаль-Стоцький склав докторатські екзамени (так званий рігорузум) і, згідно з існуючими тоді правилами, став

¹ ЦДІА України (Львів), ф. 2а, оп. 4а, спр. 5845, арк. 34.

² Д-р Степан Смаль-Стоцький // Буковинський православний календар на рік звичайний 1894. С. 49.

³ *Смаль-Стоцький Ст.* Листи з Буковини // Діло. 1880. Ч. 40.

⁴ *Smal-Stockij S.* Ueber die Wirkungen der Analogie in der Deklination des Kleinrussischen. – Wien, 1884. 98 s.

доктором слов'янської філології. Все здійснилося досить швидко й успішно завдяки його надзвичайній працьовитості.

Успіхи С. Смаль-Стоцького не залишилися непоміченими. Ф. Міклошич запропонував йому пройти габілітаційний іспит при віденському університеті. Це було своєрідне випробування на право викладати предмет в університеті і займати відповідну кафедру. Склався іспит із спеціальної письмової роботи і габілітаційної лекції, прочитаної в присутності професорів і ректора університету. Ф. Міклошич підказав С. Смаль-Стоцькому і тему габілітаційної роботи про середньовічний «Кодекс Ганкенштайна» (XII ст.) У червні 1884 р. габілітаційна робота була вже готова. Після обговорення, де відзначили її високий науковий рівень, 7 липня 1884 р. С. Смаль-Стоцький виступив з габілітаційною лекцією, яка також була успішною й отримала схвалення всіх присутніх. Після цього міністерство затвердило його приват-доцентом Віденського університету⁵.

1884/85 навчального року С. Смаль-Стоцький працював у Відні, набираючись викладацького досвіду, розробляючи навчальні курси, плідно спілкуючись з Ф. Міклошичем. Але не забував він і про національну справу. Підтримував тісні зв'язки з українським студентським товариством «Січ», популяризував твори українських письменників. Один з виступів відбувся на вечорницях, влаштованих членами «Січі» на честь М. Костомарова⁶.

22 березня 1885 р. С. Смаль-Стоцького іменовано надзвичайним професором Чернівецького університету, куди він повернувся у жовтні⁷.

Перед приїздом до Чернівців сталася ще одна важлива подія в житті С. Смаль-Стоцького. Він одружився з Емілією Заревич, дочкою пароха в Рожнові біля Снятина. Її дядько, Ф. Заревич, був відомим публіцистом і письменником, одним із засновників народовського руху 60-х років XIX ст. на західноукраїнських землях.

У Чернівцях С. Смаль-Стоцький досить швидко став одним з лідерів українського національного руху краю. В різний час він очолював товариства «Руська рада», «Руська бесіда», «Руська школа», «Союз хліборобських спілок», «Се-

лянська каса» та багато інших. У 1892 р. став депутатом Буковинського сейму. На цій посаді він залишався до 1912 р. З 1911 по 1918 р. С. Смаль-Стоцький – депутат австрійського парламенту. Водночас активно працював в органах місцевого самоврядування. За ініціативою С. Смаль-Стоцького у краї були створені десятки сільських читалень, відкриті нові початкові школи, гімназії, спеціальні училища з українською мовою навчання. По всій Буковині виникали селянські каси, які мали на меті допомогти селянам вибратися з непростого економічного становища.

Особливо великий вплив на громадські справи С. Смаль-Стоцький мав у 1904–12 рр., коли виконував повноваження заступника маршалка крайового сейму. Він був одним із засновників першої української політичної партії краю «Національна рада русинів на Буковині», редагував газету «Хлібороб», журнал «Руська школа», співпрацював з газетами «Буковина», «Руська рада», «Україна» тощо.

На середину 90-х років, досягши певних успіхів в організації народовського руху на Буковині, С. Смаль-Стоцький виступив з великою працею, вміщеною в 21 числі «Буковини», – «Політика реальна». Це була спроба теоретично осмислити народовський рух на західноукраїнських землях в цілому, окреслити найголовніші його завдання й тактичні принципи, дати відповідь на деякі давно наболілі питання українського національного руху.

З усією гостротою поставив С. Смаль-Стоцький питання про політичні принципи й програму діяльності народовства. Він підкреслював, що у народовців загалом, а у опозиціоністів – особливо, немає чітких і ясних національних принципів. Без таких принципів опозиційність також не могла дати бажаних результатів. Викладаючи власне бачення цієї проблеми, С. Смаль-Стоцький писав, що у народу має бути щось одне, спільне, котре б усіх об'єднувало, додавало охоти й сили до праці. «Тим одним, – стверджував він, – є і може бути лиш ідея національна. Одна лиш ідея національна може в нас будити надію, що колись виплинемо наверх». Конкретизуючи це положення, він далі писав: «...треба змагати до того, щоб вибороти собі не-

⁵ Д-р Степан Смаль-Стоцький // Буковинський православний календар на рік звичайний 1894. С. 53.

⁶ Буковина. 1885. Ч. 9.

⁷ Wagner R. Alma Mater Francisko Josephina. W|c, 1979. S. 206.

залежність, щоб вийти з упослідженого становища і стати поплич з другими народами до загальної людської культурної праці... Для того то справа самостійности руського народу мусить належати до політичної програми русинів і з тої точки програмової не можна ані на волос попустити, бо вона є істиною самої програми»⁸.

С. Смаль-Стоцький відкидав необхідність і можливість класової боротьби серед українців, вважаючи, що така боротьба може вестися у націй панівних, а в українців як нації пригнобленої на перше місце належить ставити національне визволення. При цьому він виходив із того, що такої національної самостійности можна добитись у межах Австро-Угорської імперії.

Непримиренну позицію займав він щодо москвофілів, підкреслював шкідливість їхньої діяльності, закликав не йти з ними ні на які компроміси. Саме завдяки послідовності С. Смаль-Стоцького і буковинських народовців у цьому питанні москвофільство на Буковині на початок ХХ ст., було набагато слабшим, ніж у Галичині чи Закарпатті, не могло на рівних протистояти народовству, хоча й продовжувало шкодити народно-національній справі.

Довівши, що національна ідея – це найважливіший програмний принцип, якого повинні дотримуватися всі народовці, С. Смаль-Стоцький визначив головні напрями роботи, щоб утілити цей принцип у життя, а саме: «1) Дбати про руську мову і боротися проти всяких теорійок москвофілів щодо мови; 2) Одностайність і певність у правописі. Такою правопису є лише правопись фонетична; 3) Розширення прав руської мови в публічному життю; 4) Розвиток української школи. Збільшення української інтелігенції; 5) Розвиток української літератури, української науки, розвивати видавничу справу, створювати різні літературні і наукові фонди. В цьому особливо велика роль інтелігенції; 6) Ширити свідомість національну, знайомити інші народи з українським життям духовним; 7) Розвивати українську, щиро українську родину».

Не важко побачити, що ця програма стосувалася тільки культурно-освітніх питань. С. Смаль-Стоцький це розумів і окремо зауважу-

вав, що дані пункти не вичерпують усю величезну кількість проблем, які постануть при виконанні цієї непростой роботи. Однак він так і не зумів зробити нічого, аби конкретизувати найбільшчі завдання в соціально-економічній сфері, що суттєво обмежувало можливості втілення цієї програми в життя, та найголовніше – популяризації її серед простих селян, які зазнавали визиску великими землевласниками.

У розвитку національної справи найбільшої ваги С. Смаль-Стоцький надавав інтелігенції, вказуючи, що вона мала би вести народ за собою, бути на сторожі національних інтересів, нести відповідальність за стан національних справ. «За долю чи недолю, за славу чи неславу, за честь чи нечесть, за силу чи неміч, за все, за все, чим нарід яко нарід відзначає ся, чим не домагає, за все відповідає перед судом історії інтелігенція народна. Горе тому народові, у котрого ледача інтелігенція, горе тій інтелігенції народній, що не справила свого обов'язку народного – прокляте цілих грядущих поколінь тяжким каменем тяжитиме на її пам'яті»⁹.

Підводячи підсумки своїх роздумів над справою народною, С. Смаль-Стоцький виділив два головних напрями реальної роботи, назвавши їх внутрішньою й зовнішньою політикою. Внутрішня політика, на його думку, мусить бути звернена на те, аби витворити культурну й економічну силу народу, а також згуртувати українську громаду, український нарід. Зовнішня політика, за С. Смаль-Стоцьким – це ставлення до держави й до сусідів. «Вона мусить про се дбати, аби тоті відносини до держави і до сусідів так якось уладнати, щоб народови при тім було якнайліпше, щоб він якнайліпше мав ся і міг розвиватися»¹⁰, – писав він.

Отже, С. Смаль-Стоцький закликав усіх до реальної політики та до конкретної праці на користь народу, а не очікувати якоїсь манни небесної чи складати нездійсненні, неузгоджені з реальними справжнього життя плани. Він розумів, що така робота дуже важка, малопопулярна, що набагато простіше наживати собі політичний капітал, критикуючи інших і нічого конкретного самому не роблячи, чим грішили й деякі народовці, особливо радикали. Як справжній патріот,

⁸ Wagner R. Alma Mater Francisko Josephina. W|c, 1979. Ч. 74.

⁹ Там само. Ч. 85.

¹⁰ Там само. Ч. 88.

він вважав, що тільки такою реальною роботою за існуючих умов можна досягти прогресу, поступу, що це значно потрібніше українському народові, ніж поширення абстрактних ідей про загальну справедливість.

У 1885 р. С. Смаль-Стоцький разом з проф. Т. Гартнером розпочав боротьбу за впровадження фонетичного правопису в українських навчальних закладах Галичини та Буковини. Цій проблемі вони присвятили статті «Нова руська школа», «Про план науки руської мови в гімназіях» та брошури «Голос меншості в комісію по впорядкуванню українського правопису», «Про руську правопись», «Руська правопись», доводячи переваги фонетичного правопису для навчання дітей грамоти та безперспективність використання етимологічного правопису. Професори не обмежилися тільки науковими обґрунтуваннями, а також організували громадські акції на підтримку своєї пропозиції. Проблема викликала гостру ідейну боротьбу з москвофілами. Завдяки наполегливості С. Смаль-Стоцького і Т. Гартнера в 1893/94 рр. фонетику введено в народних школах Буковини та Галичини, а з 1895/96 навчального року, після неодноразових звернень товариства «Руська школа», – і в усіх класах середніх шкіл. Боротьба, яка тривала близько десяти років, увінчалася перемогою.

На початку 90-х років XIX ст. С. Смаль-Стоцький разом з Т. Гартнером зайнявся підготовкою підручника української мови для середніх шкіл. Він побачив світ у 1893 р. і став досить популярним на західноукраїнських землях. У 1907 і 1913 р. вийшли друге і третє видання цього підручника.

З 80-х років XIX ст. С. Смаль-Стоцький активно вів історичні дослідження. Найбільше в той час його цікавила історія Буковини. Він збирав документи з минулого краю, ґрунтовно ознайомився з наявною літературою з цього питання. Одна за однією з'являються розробки на історичні теми у львівській «Правді» та в газеті «Буковина». А в 1899 р. побачила світ узагальнююча праця «Буковинська Русь» (на титулі книги вказано 1897 р., але вихід її затягнувся на два роки). Це була перша праця в українській історіографії, яка простежувала минуле українців Буковини з часів Галицько-Волинського князівства й до другої половини XIX ст. включно.

С. Смаль-Стоцький аргументовано наголошував, що українці – автохтонне населення Буковини й проживали тут від давніх давен. Особливо цінні й багаті фактичним матеріалом розділи, в яких показано розвиток українського національного руху, становлення українських шкіл і культурних товариств, письменства у XIX ст. Ґрунтуються вони на багатому документальному матеріалі, який здебільшого не зберігся до наших днів. Тому «Буковинська Русь» уже давно стала не тільки оригінальним цілісним дослідженням, а й надзвичайно цінним історичним джерелом. Навіть у радянські часи, коли ім'я С. Смаль-Стоцького вживалося тільки з негативним відтінком, жоден дослідник Буковини XIX ст. не міг обминути цю працю.

Досить плідно С. Смаль-Стоцький займався літературознавством. Ним опубліковано статті про творчість Ю. Федьковича, С. Воробкевича, І. Котляревського. С. Смаль-Стоцький був одним із перших, хто належно оцінив великий таланти молодого В. Стефаніка – тоді ще студента медицини. Це було в 1898 р. Прочитавши рукопис кількох новел юнака, він писав: «До Ваших образків по ширості сердечно Вам гратулюю, деякі з них просто перли, хоть звичайно страшно сумне у них тло, але малюнок дійсно артистичний»¹¹. Захопившись силою художніх образів, змальованих початківцем, С. Смаль-Стоцький допоміг у виданні його першої збірки – «Синя книжечка», написавши передмову до неї. В ній пророче висловлював надію, що автор обдарує українську літературу ще не одним гарним твором.

Цікавою була промова «Характеристика літературної діяльності І. Франка», надрукована в 1913 р. в двох числах газети «Діло» (крім того, окремим відбитком) до ювілею Каменяра. Перед цим двічі, перебуваючи в Чернівцях, великий письменник зупинявся у С. Смаль-Стоцького. Спочатку в 1909 р., коли їхав до Одеси. Австрійські власті не хотіли йому дати візи на в'їзд до Росії, й Смаль-Стоцький йому допоміг у цьому, і вдруге – в 1913 р., коли І. Франко читав у Чернівцях свого знаменитого «Мойсея».

Підкреслюючи значення літературної діяльності І. Франка, С. Смаль-Стоцький особливо високо поцінував внесок письменника у вироблення, очищення, збагачення літературної мови. «Без пересади можна сказати, що наша теперішня

¹¹ Відділ рукописів Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України. Ф. 8, од. зберігання 690.

літературна мова – мова Франка. У него вірш повний ніжності, мелодійности грації, проза відзначається високим, поетичним летом, а форма найніжніша, блискуча»¹², – писав він.

Разом із тим, С. Смаль-Стоцький розкрив трагізм долі письменника, конфліктність його таланту. «Його гаряча душа рвалася до суцільної гармонійности, широкої діяльності, – дійсність ставила його перед самі урізки, щерби, прогалини: він кидався на всі боки, заповнював прогалини, латав, піднімав повалене, валив те, що поставили не до ладу, будував нове, шукав способів підняти до роботи більше рук. Велика сила оттак розбилась на дрібні окрушки. Така доля усіх людей перехідних епох, пори «тяжкого перелому», в якій Франкові приходилося працювати»¹³.

У цей час ним написано кілька полемічних статей про український правопис, започатковано серію дослідницьких праць про ідейну спрямованість та інтерпретацію творів Т. Шевченка. Зокрема, статті: «Ідеї Шевченкової творчості», «Шевченкова Містерія», «Читання Шевченкових поезій», «Діди, батьки і внуки у Шевченка».

У передвоєнний час С. Смаль-Стоцький видрукував «Українсько-німецький розмовник» та «Українську граматику» в бібліотеці Гошена. Але найбільше значення мала ґрунтовна наукова «ГраMATика руської (української) мови» написана разом із Т. Гартнером і видана в 1913 р.

Поява «ГраMATики руської (української) мови», можна сказати без перебільшення, сколихнула академічно-спокійний світ учених славістів. На неї подали рецензії майже всі відомі на той час дослідники слов'янських мов: В. Ягіч, О. Шахматов, В. Вондрак, Т. Лер-Сплавінський, Є. Карський та ін. В більшості рецензій зазначалося, що праця С. Смаль-Стоцького й Т. Гартнера дає найповніший на той час образ живої української мови і є важливою подією в європейській славистиці. Але розділ книги, в якому розглядалося місце української мови серед слов'янських мов, викликав гострі дискусії й шквал критики.

С. Смаль-Стоцький і Т. Гартнер прагнули довести, що українська мова походить одразу з праслов'янської мови. Судячи з усього, ця ідея зародилася у С. Смаль-Стоцького під впливом спілкування з Ф. Міклошичем. Іще в 1892 р. він писав: «Дня 19-го лютого 1885 р. сказав мені покійний Мікльошіч, коли я, намучившись без міри над поясненням деяких староруских законів звукових просив его о рішення мого питання: “Ви виходите з фальшивого заложення, думаючи, буцім то мови, котрі називаємо «руськими», отже малоруська, білоруська і великоруська мова, мають одну для себе лише спільну мовну основу. Се неправда. Малоруська мова така сама застара, як мова чеська, польська і т. п. Отеє наука Мікльошіча, котрої він завсігди придержувався”»¹⁴. Свою наукову граматику С. Смаль-Стоцький і Т. Гартнер присвятили саме Ф. Міклошичу.

Прагнучи довести хибність теорії про праруську мову, тобто що спочатку із праслов'янської мови утворилася спільна для східних слов'ян праруська, а потім із неї – українська, російська, білоруська, автори порівняли схожість і відмінність української та російської, а також української та сербської мов. Вони зазначили, що близькість української та сербської мов надзвичайна, якщо врахувати територіальну віддаленість народів. Оцю близькість та деякі відмінності між українською й російськими мовами вони висунули як головний аргумент, котрий на їхню думку свідчив, що в давні часи українська мова виникла з праслов'янської нарівні з польською, сербською, чеською та іншими слов'янськими мовами¹⁵.

Більшість критиків виступили проти цієї ідеї С. Смаль-Стоцького та Т. Гартнера. Незважаючи на це, С. Смаль-Стоцький не збирався відступитися від своїх поглядів і готувався продовжувати дискусію. В 1914 р. йому виповнилося 55. Він був у розквіті творчих сил. 10 березня цього ж року його обрали головою філологічної секції Наукового Товариства ім. Т. Шевченка замість зовсім хворого І. Франка¹⁶. У нього було чимало

¹² *Смаль-Стоцький С.* Характеристика літературної діяльності Івана Франка. Львів, 1913. С. 19.

¹³ Там само.

¹⁴ *Смаль-Стоцький С.* В обороні правди // *Зоря*. 1892. Ч. 3. С. 58.

¹⁵ *Smal-Stockij S., Gartner T.* Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Sprache. Wien, 1913. XV, 550 S.

¹⁶ Хроніка Наукового товариства ім. Т. Шевченка. Львів, 1914. С. 16, 58–59.

наукових задумів і проєктів. Не збирався він відходити й від політичної боротьби. Однак розпочалася Перша світова війна. С. Смаль-Стоцький, незважаючи на поважний вік, вступив до австрійської армії офіцером і був прикріплений до штабу Чернівецької бригади. Тут служив на різних посадах. В 1916 р. за пропозицією В. Сімовича він починає працювати у Фрайнштадтському (Горішня Австрія) таборі українських військовополонених.

25 липня 1917 р. С. Смаль-Стоцького обрано головою Центральної управи українських січових стрільців. Він доклав чимало зусиль, щоб піднести статус Центральної управи, зробити її діяльність конкретнішою, наблизити до потреб стрілецтва, хоч можливостей для цього було не так уже й багато¹⁷. У квітні 1918 р. в Києві відбувся гетьманський переворот. С. Смаль-Стоцький, як і більшість західноукраїнських політиків, загалом позитивно оцінювали цю подію. Вони покладали надію, що гетьман зможе стабілізувати ситуацію в Україні і навіть намагалися якось вплинути на антигетьманську опозицію. З цією метою С. Смаль-Стоцький приїздив до Києва. На той час він був уже досить добре відомим на Наддніпрянській Україні, іще до початку Першої світової війни кілька разів побував у Києві, мав стосунки з багатьма відомими людьми великої України, листувався з Б. Грінченком, М. Лисенком, М. Вороним, П. Житецьким, отримував поздоровлення від М. Коцюбинського, зустрічався з М. Міхновським, М. Левитським і багатьма іншими. Мав він чимало стійких прихильників у Східній Україні. Одним із тих, хто високо цінував діяльність С. Смаль-Стоцького, був С. Петлюра. Влітку 1918 р. С. Смаль-Стоцький особисто познайомився з П. Скоропадським.

Тому не дивно, що коли постало питання про заснування Української Академії Наук, у числі 12 перших академіком-засновником став і С. Смаль-Стоцький. Це було заслужене визнання наукової цінності його ґрунтовної «Граматики» 1913 р., шкільних граматик, які на той час витримали вже три видання, навчальних посібників, виданих Гошеном у 1913-14 рр., заслуг у реформуванні українського правопису, інших наукових праць, його високого авторитету як громадського діяча та керівника філологічної

секції Наукового товариства ім. Т. Шевченка. На першому установчому засіданні історично-філологічного відділу Академії, 8 грудня 1918 року, С. Смаль-Стоцького обрано секретарем відділу, а 16 грудня 1918 р. – членом господарчого правління Академії. За ним закріплено кафедру історії української мови¹⁸. У жодному із засідань Академії наук С. Смаль-Стоцький так і не зміг узяти участь, перебуваючи останні роки життя на еміграції. Однак він стежив за виданнями ВУАН і опублікував 1922 року в журналі «Славія» критичну статтю «Українська Академія наук в Києві». В ній він досить різко виступив проти більшовизації поважної наукової установи. У другій половині 1920-х років С. Смаль-Стоцький через М. Грушевського налагодив наукові контакти з Академією, опублікувавши декілька праць в журналі «Україна». Однак посилення ідеологічного тиску в Радянському Союзі припинили ці стосунки.

У 1918 р. С. Смаль-Стоцький підтримав ідею створення окремої держави з українських територій, що входили до складу Австро-Угорщини. Його лякали нестабільність у Великій Україні, соціалістичні спрямування більшості наддніпрянських політиків, більшовицька загроза.

Незабаром С. Смаль-Стоцький виїхав до Відня. Там його й застали події 1 листопада 1918 р. у Львові та проголошення Західноукраїнської Народної Республіки. С. Смаль-Стоцького було включено до уряду тільки-но утвореної держави, за ним зарезервовано місце народного секретаря у справах освіти. Цю посаду він так і не обійняв (тимчасово обов'язки виконував О. Барвінський), залишаючись у Відні. Тут він деякий час очолював військове представництво ЗУНР і опублікував звернення до всіх українських вояків, яким повідомляв про створення української національної армії та про умови вступу до її лав українців і чужинців. Та вже 19 грудня 1918 р. керівництво Західно-Української Народної Республіки призначило С. Смаль-Стоцького послом у Празі. Дипломатичну місію він очолював до 9 вересня 1921 р., після чого здав свої повноваження представникові УНР, а сам працював у ролі радника.

У Празі С. Смаль-Стоцький дістав можливість продовжити свою професорсько-викладацьку та наукову діяльність. Це сталося завдяки

¹⁷ ЦДАВО України, ф. 4456с оп. 1, спр. 24, арк. 1-2.

¹⁸ Записки історично-філологічного відділу Української Академії Наук. К., 1991. Кн. 1. С. 79–80.

заснуванню Українського Вільного Університету. С. Смаль-Стоцький із самого початку існування українського університету в столиці Чесько-Словацької республіки взяв активну участь у його роботі. Він увійшов до складу вищого керівного органу університету – Академічного сенату. В 1922/23 навчальному році був деканом, а в наступному – продеканом філософічного факультету. Найперше, С. Смаль-Стоцький продовжив розвінчення теорії праруської мови й цьому присвятив працю «Розвиток поглядів про сем'ю слов'янських мов і їх взаємне споріднення», опубліковану в 1925 р. (Друге видання, значно доповнене – в 1927 р.). В ній він дав ґрунтовний огляд історії досліджень спорідненості слов'янських мов, розвитку окремих із них, аналізуючи доробок у цій справі Й. Добровського, П. Шафарика, О. Шахматова, В. Ягіча та інших найновіших публікацій. С. Смаль-Стоцький показав складність і заплутаність цієї проблеми й ще раз наголосив, що ідея О. Шахматова про праруську мову – це штучна конструкція, кількість аргументів на користь якої з розвитком порівняльної слов'янської філології зменшується. Так, він наголосував, що В. Ягіч називав 13 ознак праруської мови, але з часом завдяки творам Лер-Сплавінського, Кульбакіна, Трубецького, їх кількість скоротилася до 3-х. Але й ці три ознаки, на думку С. Смаль-Стоцького, були хибними.

Вказував він і на неясність у твердженнях О. Шахматова: коли ж була та праруська мова? Київську Русь Шахматов уважав якнайпліднішим періодом тогочасного українського народу: «Обминаю питання про ту добу, коли об'єднання руських земель під київською державою повело за собою зближення руських племен і діалектів, що вже розійшлися попереднього часу. Ся доба гегемони полудневно-руського племені в руській родині є блискучою сторінкою минулого життя українців». Отже, праруська мова мала б, у такому разі, існувати ще раніше. Але що ж об'єднувало тоді слов'янські племена, розкидані на значній території? З цього приводу С. Смаль-Стоцький писав: «З одного боку констатує він брак сполучних засад між поодинокими руськими племенами (вони очевидячки були ще

тільки племенами, бо тоді ще і Руси не було!) аж до X-го віку, та що аж історичні події (організація Київської держави) сполучили їх в одно і утримували далі між ними єдність, з другого боку, переносить праруську мову і староруську мову (чим оправдана ся ріжниця?) на довгий час перед тим, заки повстало письменство і заки сформувалася Київська держава. Як се з собою погодити?»¹⁹.

У «Розвитку поглядів про сем'ю слов'янських мов і їх взаємне споріднення» С. Смаль-Стоцький намагався показати методологічні розбіжності в підході до питання про виникнення окремих слов'янських мов. Він проаналізував два головних, на його думку, підходи. Один, який постав із родовідної теорії Шляйхера і набув розвитку в Шахматова та Ягіча, та другий, що брав початок у Міклошича й Шмідта і якого він сам дотримувався. С. Смаль-Стоцький наголосував, що перша течія підходила до процесу творення мов на основі дроблення, розпаду цілісності, друга – на основі об'єднання людей, найменших частин у чимраз більшу і в собі соліднішу цілісність: «Ми кажемо, що первісні говори об'єднувалися в наріччя, т. зн. в цілість говорів, хоч з собою не тотожних, то все-таки таких, що в них показують на спільні властивості і загальна їх подібність, яку відчували ті, що сим наріччєм говорили, із сих наріччій в дальшій їх розвитку повставали серед даних обставин мови»²⁰. Цими методологічними суперечностями С. Смаль-Стоцький пояснював різні погляди на історію української мови й зокрема найдавнішого її періоду.

Цій же проблемі вчений присвятив ряд інших статей, опублікованих в українських і зарубіжних журналах. І як своєрідний заповіт академіка видруковано одну з останніх його праць – «Питання про східнослов'янську прамову», в якій він іще раз наголосив на переконаності в своїй правоті й заявив: «Ніякої праруської мови ніколи не було, а всі живі слов'янські мови, між ними й українська, російська й білоруська, розвинулися прямо й безпосередньо з діалектів праслов'янської мови»²¹.

¹⁹ Смаль-Стоцький С. Розвиток поглядів на сем'ю слов'янських мов і їх взаємне споріднення // Записки НТШ. 1925. Т. 141–143. С. 26.

²⁰ Там само. С. 38.

²¹ Смаль-Стоцький С. Питання про східнослов'янську прамову // Записки НТШ. 1937. Т. 155. С. 5.

В 20-х роках ХХ ст. С. Смаль-Стоцький активно включився в правописну полеміку, пов'язану з розробкою нового правопису в радянській Україні, який мав стати єдиним для всіх українських земель. Для державної правописної комісії він вислав ґрунтовний реферат, опублікував кілька статей, зокрема в «Літературно-науковому віснику», «Україні». Однак чи не найбільше тішило його, як і давніше, дослідження творчості Т. Шевченка. В еміграції С. Смаль-Стоцький небезпідставно вважався одним із найкращих знавців цієї тематики. Марко Антонович вважав, що «його інтерпретації дотепер неперевершені»²². С. Смаль-Стоцький регулярно виступав на святах, приурочених роковинам Т. Шевченка, причому як правило його доповіді відкривали урочисті засідання. Ці виступи незмінно викликали величезний інтерес усіх присутніх. Одна з очевидиць, З. Мірна, залишила згадку про такий виступ у 1920-х роках: «...проф. С. Смаль-Стоцький виступив із доповіддю на тему “Шевченко – співець самостійної України”». Його доповідь зробила на слухачів колосальне враження як змістом реферату, так і надзвичайним умінням виразно читати. Але не менше вражіння зробила й його імпозантна постаць, втілення великої сили і того шляхетного духу, який наче ореолом оточував його особу. Цей реферат мав такий успіх, що негайно ж був виданий окремою книжечкою, якою звичайно потім наділяли присутніх на святах Шевченка»²³.

У Празі С. Смаль-Стоцький, як і в довоєнний період, вів дослідження з шевченкознавства у двох напрямках. По-перше, це інтерпретація окремих творів. З'явилися статті про Шевченкові «Великий Лях», «Чигирин», «Шевченкове посланіє», «Варнак», «Якби ви знали, паничі», «Думи», «Сон» та інші. Для поглибленого тлумачення творів Кобзаря він, як любив сам говорити, користувався філологічною методою, тобто ґрунтовно досліджував сам текст, розбираючи значення слів, висловів, речень, виявляючи думки, які поет утілює в образи, описи й символи. Крім того, використовувалося зіставлення розбираного твору з іншими, написаними

на цю ж тему або в той самий час. Багато уваги приділялося генезі й історії їх народження.

В інтерпретації С. Смаль-Стоцького, Т. Шевченко – державник, який закликає до самовідданої боротьби за вільну, політично й культурно незалежну Україну, де б кожний громадянин мав рівне право («без хлопа і пана»). Ця незалежна Україна бачилася йому в творах Шевченка як республіка з новим і праведним законом, а на чолі республіки – президент, котрий, за історичною традицією українською, називається гетьманом. Але поряд із цим, С. Смаль-Стоцький підкреслює, що в Шевченкові – ні крихіточки того шовінізму, того месіянізму, яким саме «визначаються передові тодішні люди між москалями, поляками й ін. Усі народи обіймає Тарас своєю любов'ю»²⁴.

Т. Шевченко – патріот і пробудник, не заступив дослідникові Шевченка – великого творця, художника слова, митця в якнайширшому розумінні цього слова. С. Смаль-Стоцький не переставав звертати увагу на художні цінності Шевченкової творчості, на красу поетичних образів, силу слова, композицію творів.

Дослідженням творчості Т. Шевченка С. Смаль-Стоцький займався до останніх років свого життя. В 1934 р. найкращі свої статті він опублікував окремою книгою «Т. Шевченко, інтерпретації», що вийшла як 25-й том праць Українського наукового інституту в Варшаві. Однак і після цього наполеглива робота тривала. Остання стаття з цього великого циклу побачила світ уже по смерті автора, в 1939 р. Присвячувалася вона деяким передсмертним віршам Т. Шевченка й позначена глибиною аналізу, багатством думок, тобто стала прекрасним підсумком великої роботи протягом кількох десятиліть. Учений переконливо обґрунтував націєтворчу сутність Шевченкової поезії. «Т. Шевченко – співець самостійної України», – таку назву мав перший розділ його книги «Т. Шевченко. Інтерпретації».

З історичних проблем у 20-х роках С. Смаль-Стоцького найбільше цікавили давні часи в історії України, становлення українців як окремого народу. Безперечно, ця історична тема була

²² Марко Антонович. Олександр Кониський // 125 років київської української академічної традиції. 1861–1986. Збірник. Нью-Йорк, 1993. С. 191.

²³ Мірна З. Спомин про бл. п. С. Смаль-Стоцького // Жіноча доля. 1938. Ч. 20. С. 12.

²⁴ Смаль-Стоцький С. Т. Шевченко, інтерпретації. Варшава, 1934. С. 17.

близька С. Смаль-Стоцькому у зв'язку з його філологічними пошуками та боротьбою проти концепції «праруської» мови. 1928 р. в часописі «Україна» виходить його стаття «Східні слов'яни», що являла собою розлогу критику на працю чеського історика Л. Нідерле «Походження і початки східних слов'ян». Із приводу цієї статті С. Смаль-Стоцький писав до М. Грушевського 6 жовтня 1927 р.: «Високоповажний Товаришу М. Грушевський. Посилаю Вам не так критику, як радше студію з приводу книжки Нідерлього. Маю надію, що Вона Вас вдоволить. Українська наука має обов'язок сказати своє рішуче слово в справі східних слов'ян. Досі рішалися ці питання майже без нас»²⁵.

У цій статті С. Смаль-Стоцький зупинився на проблемі території найдавнішого проживання слов'янських племен і відстоював точку зору, що слов'яни ще в I та II ст. н. е. проживали як один народ між Віслою на заході та Дніпром на сході, на півночі межували з фінськими племенами, а на півдні доходили до Дністра й Прута. Особливо різко він заперечував проти якихось «центрів», «колисок» розселення західних, південних і східних слов'ян. Критикуючи твердження Л. Нідерле про наявність якоїсь «колиски» східних слов'ян на середньому Дніпрі, він писав: «Словини новгородські, Радимичі і Вятичі, Кривичі та й Дреговичі середнього Дніпра ані не бачили й в тій колисці ніколи не лежали і звідти в свої нові оселі не розходилися... Так само і Бужани, і Волиняни, і Дуліби, і Тиверці не вилігувалися в колисці над Дніпром. Якоїсь єдності і спільності східних слов'ян з одним якимсь центром не бачимо навіть ще далеко пізніше, а не то в цих давніх часах»²⁶.

С. Смаль-Стоцький робив висновок, що думка про центри розселення слов'ян має свій корінь в об'єднавчій ідеології XIX і XX ст. й нічим не підкріплена. Тут же він іще раз наголосував, що й «праруської» мови як виразника такої єдності також не було.

М. Грушевський погоджувався з головними положеннями статті С. Смаль-Стоцького, зробивши, як редактор, окремі зауваження щодо її технічного оформлення та наголосивши на не-

обхідності ширшого використання для аргументації праць українських істориків.

Восени 1930 р. з ініціативи С. Смаль-Стоцького Українське Історично-Філологічне Товариство в Празі провело велику дискусію з приводу статті М. Кордуби «Найважливіший момент в історії України», вміщеної в кн. VI «Літературно-наукового вісника» за цей же рік. Із цього питання товариство збиралося двічі: 11 й 18 листопада 1930 р. Головним доповідачем виступив С. Смаль-Стоцький. Він гостро критикував позицію М. Кордуби, який у своїй статті відстоював тезу, що Київська Русь – держава «**общеруська**», що в цій державі відбувався процес об'єднання всіх східних слов'ян в одну культурно-національну цілісність, тобто, за виразом М. Кордуби, в одну «общеруську» націю. На думку М. Кордуби, українська нація почала формуватися лише в XIV ст. у складі Великого Князівства Литовського. С. Смаль-Стоцький послідовно відстоював тезу, що окрема українська нація мала місце вже у Київській Русі, й ця держава була українською, а великоросійська нація утворилася пізніше – у XIII–XV ст. зі змішання елементів слов'янських і фінських²⁷.

У дискусії також брали участь доктори С. Наріжний, П. Феденко, К. Чехович, професори М. Славінський, С. Шелухин, В. Сімович і В. Щербаківський. Більшість виступаючих підтримали позицію С. Смаль-Стоцького й доповнили її значною аргументацією. Звіт про цю дискусію, за постановою загальних зборів товариства, видано літографічним способом окремою брошурою під заголовком «Откуда есть пошла Руская земля». Ця публікація, як і сама дискусія, викликали широкий відгук у літературі й навіть полеміку у пресі. Тільки протягом 1930 – початку 1931 рр. з'явилася 21 публікація в журналах і газетах Львова, Перемишля, Праги. Відомий український історик О. Пріцак згадував, що ще у 1937 р. дискусія тривала на сторінках львівської преси. Щодо суті самого обговорення він писав: «На жаль, дискусія велася в стилі догматичних спорів, без в'яснення спільного знаменника (подання дефініції, що таке нація) і не переконала проф. Кордубу в тім, що його теза “неправдива”»²⁸.

²⁵ ЦДІА України (м. Київ), ф. 1235, оп. 1, спр. 754, арк. 17.

²⁶ *Смаль-Стоцький С.* Східні слов'яни // Україна. 1928. Кн. 3. С. 21.

²⁷ *Смаль-Стоцький С.* Найважливіший момент в історії України // Літ.-наук. вісник. 1931. Кн. 9. С. 797.

²⁸ *Пріцак О.* Історіософія та історіографія Михайла Грушевського. – Київ, Кембрідж, 1991. С. 70.

Справді, дискутуючі сторони за таких умов не могли прийти до якоїсь спільної точки зору. Та обговорення цього питання було безумовно продуктивним, бо привернуло увагу широкого загалу вчених і всіх, кому не байдужою була історія початків українського народу. Якщо ж урахувати, що слово «нація» С. Смаль-Стоцький розумів у якнайширшому тлумаченні, тобто як народ узагалі, то можна з упевненістю сказати, що він був ближчим до істини.

Ще одна справа, якій С. Смаль-Стоцький віддав чимало сил в останні роки життя, це товариство «Музей Визвольної Боротьби України». Воно уконституювалося 25 травня 1925 р. в Празі. Першим головою товариства був академік І. Горбачевський, а незмінним директором Музею протягом 20–30-х років – Д. Антонович. Серед членів-фундаторів знаходимо й прізвище С. Смаль-Стоцького.

У 1935 р. попередній голова Товариства «Музей Визвольної Боротьби України» професор, доктор І. Горбачевський у зв'язку з погіршенням стану здоров'я відмовився виставляти свою кандидатуру на переобрання. На цю посаду 8 квітня 1935 р. одноголосно обрано С. Смаль-Стоцького. Він усією душею віддався справам Музею, вважаючи, що придбаний для нього будинок має стати не тільки сховищем зібраних цінних експонатів і документів, а й центром усього українського життя в Празі, своєрідним Українським Народним Домом. Ним опубліковано відозву «Одна ясна думка – одна мета», яка справила сильне враження на українську еміграцію не тільки Праги, а й Берліна, Варшави, Відня та інших міст.

Із 1937 р. стан здоров'я С. Смаль-Стоцького різко погіршився. Він страждав болями в шлунку. Не маючи можливості через хворобу відвідувати засідання управи в кімнатах Товариства, призначав збори у себе вдома. Останнє з таких засідань, у присутності С. Смаль-Стоцького відбулося 16 грудня 1937 р., але й пізніше він не випускав найважливіших справ зі своїх рук. 16 березня 1938 р. С. Смаль-Стоцький підписав купчу на придбання будинку для Музею Визвольної Боротьби України. Таким чином, збір коштів, який тривав понад 6 років, закінчився успіхом. Але С. Смаль-Стоцький і на

цьому не заспокоївся, вважаючи, що потрібно буде в перспективі добудувати до купленого будинку ще один поверх, а для цього доведеться й далі збирати кошти.

На потреби Музею вчений пожертвував більшу частину своєї бібліотеки (близько 3 тис. томів), чимало документів зі свого архіву (листи, грамоти, почесного членства тощо), сокільське вбрання зі знаком Сокола Батька та інше.

1937 р. С. Смаль-Стоцький обраний почесним членом НТШ у Львові, а в квітні 1938 р. його обрано почесним членом Музею Визвольної Боротьби України в Празі. На той час він був почесним членом більш як десятка різних товариств Буковини й Галичини, зокрема «Руської Бесіди», «Української школи», «Союзу», «Запорожжа» у Чернівцях, «Просвіти» у Львові та ін.

Опис життя С. Смаль-Стоцького був би неповним без згадки про його широку педагогічну діяльність. Ще до 1937 р., тобто маючи 78 років, С. Смаль-Стоцький продовжував викладати в Українському Вільному Університеті. Стан здоров'я не дозволив продовжити виклади в наступному році, але його було обрано почесним професором цього навчального закладу. Він мав чимало талановитих учнів, які продовжили наукову розробку питань українського мовознавства та літературознавства.

Перебуваючи в еміграції, С. Смаль-Стоцький ніколи не полишав думки про повернення до України, й, зокрема, на Буковину. Він стежив за тим, як розгорталися події в краї. Підтримував стосунки з газетами «Рідний край» і «Час», висловлював сподівання, що, незважаючи на зміну обставин, український народ знову підніметься й заявить про свої права на повний голос. У листі до В. Королів-Старого в грудні 1928 р. він писав: «...от гадав я, що моя праця на Буковині марно пропала, а тимчасом бачу, що на Буковині, приголомшеній новими панами, посіяний мною засів сходить. Ледви там трохи полегшало, а народ зрушився. Вже й щоденник «Час» виходить, народ жадав українських шкіл, починається наново рух читальняний, вже мої давні мужицькі приятелі пишуть листи і виходить, що я таки не дарма працював. Тішуся тим невимовно»²⁹.

²⁹ Лист С. Смаль-Стоцького до В. Королів-Старого. Прага. 29 грудня 1928 р. // Дзвони. – 1938. – № 9. – С. 385.

Однак надіям повернутися в рідну Україну не судилося збутися. Ні на Буковині українці не могли навіть добитися того становища, що мали в часи Австро-Угорщини, ні в радянській Україні не було добра. Там посилювалися масові репресії, які передусім були спрямовані проти національної інтелігенції. Академію наук України розгромлено, а вчені-суспільствознавці перетворилися на придатак ідеологічного відділу більшовицької партії. У зв'язку з таким жахливим становищем уряд Української Народної Республіки в еміграції прийняв рішення: «...відновити з днем 25 травня 1938 р. стародавню, славну Київську Академію Петра Могили та Івана Мазепи як найвищу українську наукову установу під назвою «Українська Могилянсько-Мазепинська Академія Наук»³⁰. Завдання академії передбачали організацію всіх наукових сил, здатних працювати для українського народу на полі науки, відновлення старих і заснування нових наукових установ у відповідності з потребами української науки, інформування зарубіжних наукових кіл про сучасний стан України та української науки.

Для організації Української Могилянсько-Мазепинської Академії Наук створено колегію членів-фундаторів, до складу якої ввійшли академіки С. Смаль-Стоцький, М. Возняк, Ф. Колесса, професори Б. Іваницький, А. Яковлів, доктор І. Фещенко, письменник Б. Лепкий. Головою нової установи обрано С. Смаль-Стоцького. Йому ж доручено розробити Статут Академії. Цю роботу він закінчив у липні 1938 р. Однак сили танули.

Ще в 1938 р. С. Смаль-Стоцький переніс дві складних операції на шлунку. Протягом першої половини 1938 р. стан здоров'я його кілька разів погіршувався. Черговий приступ стався в ніч з 7 на 8 серпня. Лікарі помістили хворого в один із пражких санаторіїв. Та полегшення не приходило, й 17 серпня в другій половині дня С. Смаль-Стоцький помер. У ці останні дні біля нього постійно був син Роман, якому він зробив останні розпорядження, залишаючись свідомим своїх дій майже весь час. У заповіті С. Смаль-Стоцький просив не класти на домовину квітів і вінків під час похорону, а всі гроші, які б мали на це йти, жертвувати для Музею Визвольної Боротьби України. І ще останньою волею покій-

ного було бажання, щоб поховали його біля дружини Емілії в Кракові.

20 серпня 1938 р. українське громадянство Праги прощалося зі С. Смаль-Стоцьким. Прибуло чимало представників різних українських товариств. Домовину допомагали виносити й представники з Буковини О. Безпалко та В. Орлецький. Її встановили в тимчасовій гробниці на Ольшанському кладовищі.

У вересні 1938 р. після владнання формальностей із чеським та польським урядами, в складних умовах різкого погіршення міжнародних стосунків у Європі, Романові Смаль-Стоцькому вдалося перевезти тіло батька до Кракова. Це був останній потяг, який перетнув чесько-польський кордон у 1938 р. Був у ньому тільки один вагон із труною.

30 вересня 1938 р. відбулись похорони в Кракові. Останнє пристановище С. Смаль-Стоцький знайшов біля своєї дружини, як і заповідав. Скорботні академії з приводу смерті С. Смаль-Стоцького провело наукове Товариство ім. Т. Шевченка у Львові (20 листопада), Український Науковий Інститут у Берліні (20 листопада), Український науковий інститут у Варшаві (2 грудня), Український Академічний комітет у Празі (6 грудня 1938 р.). Панахиду в греко-католицькій парафіяльній церкві м. Чернівці відправили 27 вересня 1938 р.

С. Смаль-Стоцький прожив довге, сповнене подій і плідної праці життя. Вже в гімназії та в роки навчання в університеті він визначився в багатьох своїх уподобаннях, покликаннях, поглядах на суспільні справи та наукову діяльність. Але все життя він був у пошуку, невгамовно розширяв сферу своєї діяльності, переходячи від однієї виконаної справи до іншої й думаючи вже про нову, майбутню роботу для добра України.

Його діяльність, як бачимо, типова для національно-свідомого, політично активного українського інтелігента Австро-Угорської імперії, людини поміркованих поглядів, яка прагне законними способами, дозволеними конституцією монархії, добитись поліпшення становища українців, перетворення їх з сірої маси забитих, неписьменних, принижених селян у згуртований народ, який знає свої інтереси й уміє постояти за них. Не може не викликати захоплення та велика енергія, та невгамовність, з якою він

³⁰ З діяльності української політичної еміграції // Діло. 1938. 1 червня.

об'їжджав села, зустрічався з селянами, засновував читальні, райфайзенські каси, інші товариства. А яку боротьбу він вів у Буковинському сеймі та його виділі, в державних громадських організаціях! Скільки потрібно було сили и волі, щоб не відступитися, не піддатись омані заспокійливих обіцянок і неухильно продовжувати справу всього свого життя!

Де тільки міг, він обстоював інтереси селян, добре знаючи їхнє життя, потреби, психологію. Але свою місію вбачив не в тому, щоб підбурювати селян і розпалювати в них звірину ненависть (хоча були випадки, коли його звинувачували саме у цьому), а в тому, щоб зробити селян економічно й політично сильними, національно свідомими, навчити їх захищати себе, використовувати існуюче законодавство для поліпшення свого становища та введення реформ, на свою користь.

Він не прагнув якихось нездійснених проєктів, не вірив у всілякі утопії, якими така багата була Європа кінця XIX – початку XX ст., та був переконаний, що постійна, цілеспрямована робота на народній ниві дасть свої плоди раніше чи пізніше. Саме це він називав “реальною політикою”, до якої закликав усіх, кому не байдужою була доля українців як нації.

Де можна було, С. Смаль-Стоцький ішов на компроміси, вмів залучати на свій бік навіть тих, хто займав абсолютно ворожу позицію. Однак там, де це було необхідно, ставав принциповим, відстоював твердо свою точку зору. Особливо небезпечним вважав поступки в національній справі взамін за якісь політичні чи культурні здобутки. Ніколи не визнавав можливим союз із москвофілами, в яких убачав найголовнішу небезпеку, що гальмувала становлення національної свідомості буковинців. Із москвофільством боровся все своє життя, викриваючи хибність його як з наукової, так і практичної сторони.

Слід відзначити особливе політичне чуття у С. Смаль-Стоцького, вміння побачити те найважливіше, що потрібно було в конкретних умовах суспільного життя, виступати з актуальними пропозиціями та ініціативами, а потім – що головне – добиватися послідовного їх виконання. Він був природженим, талановитим політиком, яких не так уже й багато мали українці Австро-Угорщини.

Стосовно противників С. Смаль-Стоцький закликав діяти чесними методами, доводити

їхню неправоту, де тільки можна, але не переступаючи етичних норм і параграфів законності. Він завжди обурювався, коли політичні противники діяли підло, із застосуванням нечесних методів, але не раз застерігав своїх однодумців від подібних дій.

Для С. Смаль-Стоцького ще з юнацьких часів ідеалом була вільна незалежна Україна. Він часто в своїх виступах любив робити екскурси в історію, в часи української державності. Для нього ніколи не було сумнівів у майбутній єдності українських земель, подоланні принизливого становища бездержавності. Він завжди виступав за якомога ширші стосунки буковинців із галичанами, закарпатцями, наддніпрянцями й сам підтримував якнайширші контакти. В цьому плані важливою була його боротьба проти буковинського автохтонства, як одного з проявів низької свідомості частини українців краю й дуже небезпечної суспільної тенденції.

Як перший етап на шляху до становлення єдиної української держави С. Смаль-Стоцький відстоював ідею об'єднання всіх областей Австро-Угорщини, заселених українцями, й надання їм широкої автономії в межах монархії Габсбургів. Цього домагалися українці ще за часів революції 1848 р. С. Смаль-Стоцький був одним із тих, хто чимало доклав зусиль, щоб перевести цю проблему на рівень практичного вирішення. Й тут він виступав як реаліст, ставлячи спочатку ближчі завдання, щоб, виконавши їх, братися за наступні.

Реалістом був С. Смаль-Стоцький і в національному питанні. Він, як ніхто інший, твердо й послідовно дбав про національні інтереси українців, але завжди наголошував, що прагне добиватися цього не за рахунок інших народів і не за рахунок розпалювання ворожнечі між людьми різних національностей.

У цілому реалістична, послідовна й виважена політика С. Смаль-Стоцького мала конструктивний характер і за тих умов забезпечувала поступ, позитивні перемини. Автор не ідеалізує цю політику. Вона безперечно, мала й слабкі сторони. Зокрема можна назвати надмірну амбіційність, прагнення зосередити в своїх руках якомога ширші повноваження, відразу кілька посад, що не сприяло справі. Мабуть, недоліком на певному етапі стало деяке віддалення його як людини, що обіймала високі

державні посади від політиків середньої ланки, особливо молодшої генерації, котрі стояли на радикальніших позиціях і т. ін. Однак це не може зменшити значення того, що було зроблено С. Смаль-Стоцьким як політиком.

На еміграції він став своєрідною живою легендою національного руху, на його відданості Україні, народові виховувалися молоді покоління. Але й тут, уже в поважному віці, він робив усе, що міг для добра своєї Вітчизни, не припиняючи громадської діяльності, до останніх днів не перестаючи вірити в краще майбутнє свого народу. Як учений, С. Смаль-Стоцький завжди йшов своїми, ніким не торованими дорогами. Його праці мають самотній і оригінальний характер. Їх не можна сплутати з іншими, вони вирізняються своєю полемічністю, в них присутня постійна боротьба за істину, вияснення нового й розвінчування хибного. Він не любив робити передчасні висновки, мало вірив всяким штучним конструкціям, працював ґрунтовно, намагався

охоплювати розроблювану проблему всебічно й доходити до кінцевого результату на основі реальних фактів.

Не всі наукові погляди С. Смаль-Стоцького витримали перевірку часом, багато в чому він помилявся. Але це не применшує того, що він зробив. С. Смаль-Стоцький зайняв своє місце в українській науці. Збагатив її мовознавчими, літературознавчими, історичними працями, які не втратили свого значення й у наш час. Як О. Огоновський довів своєю «Історією української літератури» її самостійність і самодостатність, а М. Грушевський – історію українського народу, так С. Смаль-Стоцький у мовознавстві домігся «визволення» усамітнення української мови.

С. Смаль-Стоцький зробив вагомий внесок у розвиток української науки і культури, формування національної свідомості українського народу, національного відродження Буковинського краю. Все своє життя вчений і політик віддав одній меті – служінню Україні.

References

- Antonovych, Marko. 1993. Oleksandr Konys'kyj. *125 rokiiv kyjivs'koi ukrainskoi akademichnoi tradytsii. 1861–1986*, 191. [in Ukrainian].
- Bukovyna (1885). №9. [in Ukrainian].
- D-r Stepan Smal'-Stoc'kyj. *Bukovynskyj pravoslavnyj calendar na rik zvyhajnyj 1894*. [in Ukrainian].
- Hronika Naukovogo tovarystva imeni T. Shevchenka. (1914). Lviv. [in Ukrainian].
- Lyst Smal'-Stoc'kogo do V.Koroliv-Starogo. Praga. (1928, December 29). *Dzvony*. – 1938. – № 9. [in Ukrainian].
- Mirna Z. *Spotyn pro bl. p. Smal'-Stoc'kogo*. *Zhynocha dolya // Жіноча доля*. – 1938. – Ч. 20. [in Ukrainian].
- Pritsak O. *Istorijsosofia ta istoryografija Myhajla Grushevskogo*. – Київ, Кембрідж, 1991. [in Ukrainian].
- Smal'-Stoc'kyj S., Gartner T. (1913). *Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Sprache*. Wien. 550. [in German].
- Smal'-Stoc'kyj S. (1913). *Kharakterystyka literaturnoi dialnos'ti Ivana Franka*. Lviv. [in Ukrainian].
- Smal'-Stoc'kyj St. (1880) *Lysty z Bukovyny*. Dilo, №40. [in Ukrainian].
- Smal'-Stoc'kyj S. (1931). *Najvazhlyvishyj moment v istorii Ukrainy*. Lit.-nauk. visnyk. – B. 9. [in Ukrainian].
- Smal'-Stoc'kyj S. (1937). *Pytannya pro shidnoslovjansku pramovu*. *Zapysky NTSh*. T. 155. [in Ukrainian].
- Smal'-Stoc'kyj S. (1925). *Rozvytok pohlyadiv na semju slovjanskyh mov i jih vzajemne sporidnennya*. *Zapysky NTSh*. T. 141–143. [in Ukrainian].
- Smal'-Stoc'kyj S. (1928) *Shidni slovjany*. Ukraina. B. 3. [in Ukrainian].
- Smal'-Stoc'kyj S. (1934) *T.Shevchenko, interpretacii*. – Varshava. [in Ukrainian]. Smal'-Stoc'kyj S. (1884). *Ueber die Wirkungen der Analogie in der Deklination des Kieinrussischen*. Wien. 98 s. [in German].
- Smal'-Stoc'kyj S. (1892). *V oboroni pravdy*. Zorya. Part 3. [in Ukrainian].
- Wagner R. (1979) *Alma Mater Franzisko Josephina*. W|c. [in German].
- Z dialnosti ukrainskoi politychnoi emigracii. (1938, June 1). *Dilo*. [in Ukrainian].
- Zapysky istorychno-filologichnogo viddilu Ukrainskoi Akademii Nauk. (1991). – B. 1. Kyiv. [in Ukrainian].